

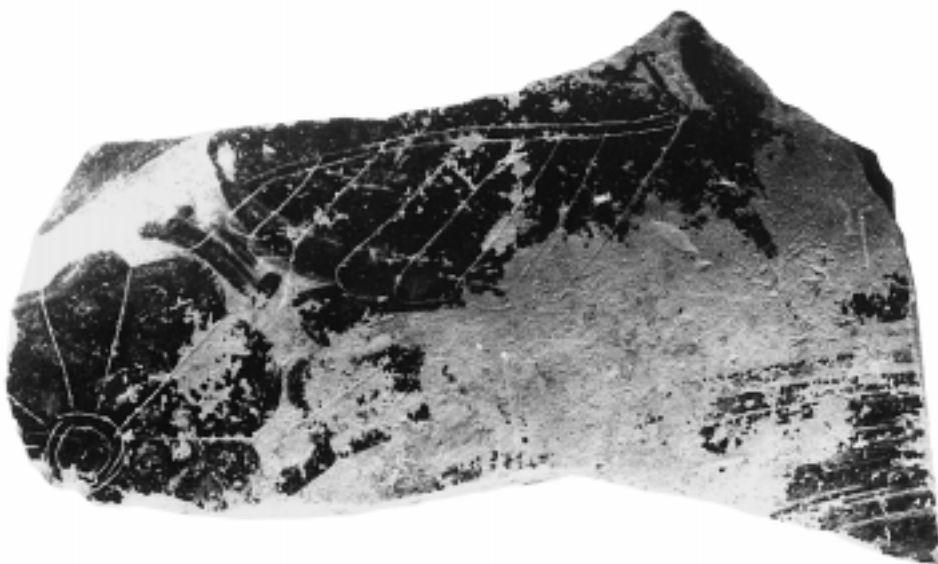
SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

A CUMAEI ARCHAİKUS HÉRA-SZENTÉLY

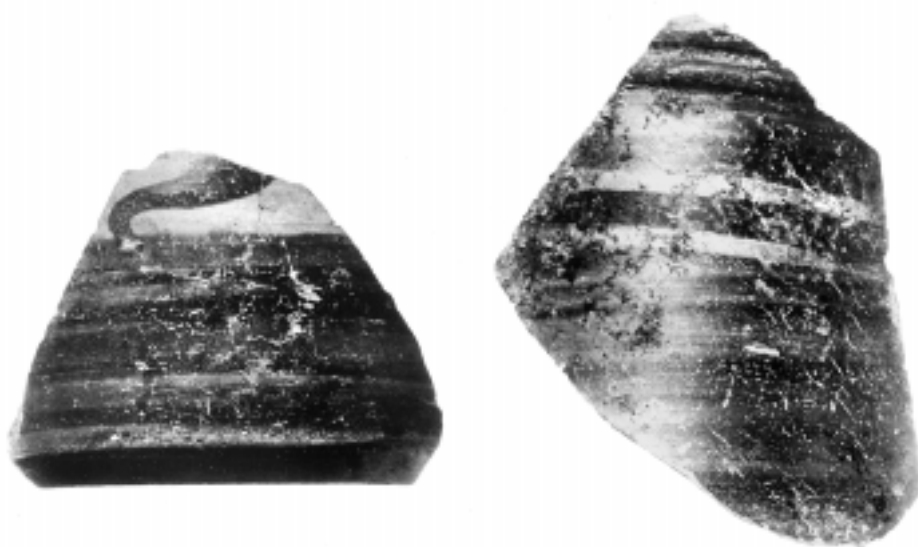
A bonni Akademisches Kunstmuseum antik vázatöredékei közt, amelyeket a múzeum igazgatójának, Wilfried Geominynek szívessége folytán tanulmányozhattam, legalább két olyan cumaei lelőhelyű darab van, amely kétségtelenül korinthusi váza etruszk utánzatához tartozott. Az egyik (leltári száma 1615,99; m.: 9 cm; sz.: 14,5 cm) egy figurális díszítésű edény maradványa; külső oldalának díszítéséből egy fríz töredéke vehető ki, jobbra néző vízimadárral és egy nagy rozettával (1. kép). Minthogy belső oldala festetlen, zárt edényhez, magassága alapján alighanem oszlopkráterhez tartozott. A másik darab (leltári száma 374,13; m.: 3,7 cm) lapos aljú, ún. Kolumbusz-alabastron alsó részének töredéke; az etruszk edényforma leggyakoribb díszítéstípusa a Korinthusból átvett sziluett-fríz, amelynek állatalakjait nem tagolja bekarcolás vagy színezés. Ilyen fríz részlete a jobbra futó kutya, amelynek a töredéken csak hátsó lábai láthatók, négy barna és vörös vízszintes sáv fölött (2. kép). Egy harmadik töredék (leltári száma 1615,122; m.: 6,2 cm) alighanem egy alabastron része volt; csak a váza középső, barna sávokkal díszített részének mintegy negyede maradt meg, fölöttük két vízszintes barázdával (3. kép). Sárgásbarna agyagszíne alapján ez is etruszko-korinthusi műhelyben készülhetett, de a formának, legalábbis amennyi látható belőle, nincs meggyőző párhuzama, és a meghatározás csak feltételes.

Etruszk műhelyben készült darabok megjelenése Cumaeban önmagában nem meglepő; első példái már a 8. század végének sírjaiban feltűnnek. A 7. század végétől Campania jelentős része etruszk politikai és kulturális hatás alatt állt. Ekkortól az etruszk kerámia legjellegzetesebb típusa, a bucchero-áru is elterjedt, majd rövidesen helyi utánzókra talált Campaniában, ahogy ezt a cumaei leletek is tanúsítják. Arra, hogy Cumaeba az etruszko-korinthusi kerámia is eljutott, először Payne (NC, 208), majd George Vallet utalt az Emil Stevens által 1878–1899 közt folytatott ásatások Gâbricitól publikált anyagának elemzése során.¹ Ezek az egyszerű geometrikus mo-

¹ G. Vallet: Rhégion et Zancle. Paris 1958. 154. és 4. j. A nála említett, E. Gâbrici munkájában (MonAnt 22, 1913) reprodukált vázák közül csak a következők etruszko-korinthusiak: tav. 54,4; 55,1–2, 4–7; 71,5. Biztosan korinthusi tav. 55,3 és 543 (nem 143!), fig. 194. Legutóbb V. Bellelli: StEtr 64 (1998, megj. 2001) 11–13 és 26–28, további cumaei, nem figurális díszítésű vázakat közölt.

1. kép. Etruszko-korinthosi váza töredéke Cumaeból. Bonn, Akademisches Kunstmuseum (múzeumi fotó)

2—3. kép. Két etruszko-korinthosi váza töredéke Cumaeból. Bonn, Akademisches Kunstmuseum (múzeumi fotó)

tívumokkal vagy csak sávokkal díszített darabok azonban mai tudásunk szerint nem alkalmasak arra, hogy Dél-Etrurián belül készítési helyüket meghatározhassuk vagy keltezésüket szűkebb időhatárok között megadhassuk. Ugyanez áll a sziluett-technikával festett, egy vagy több állat- (többnyire futó kutya-) frízzel díszített etruszko-korinthosi vázák egész csoportjára.² Teljesen más azonban a helyzet a figurális díszítésű töredékekkel. Ezen a mesterkéz minden nagyobb nehézség nélkül azonosítható: az 580—560 közt Vulciban működött Rosoni-festő munkája. Ez két szempontból is figyelmet érdemel. Egyrészt ennek a rendkívül termékeny mesternek jelenleg azonosított mintegy 270 vázája közül csaknem 150-nek ismert a lelőhelye, és ezeknek tanúsága szerint csak négy munkája került elő a Tiberistől délre vagy Itálián kívül: egy gömbaryballos Marseille-ben, két bizonytalan formájú töredék Satricumban, és ezekhez járul negyedikként a cumaei cserép, amely kitágítja műveinek elterjedési körét.³ Másrészt a Rosoni-festő vázája az első tárgyi bizonyítéka Vulci és Cumae érintkezésének — ha nem is feltétlenül közvetlen kapcsolatának — az orientalizáló korszakban.

Lehetségesnek látszik továbbá a három bonni etruszk vázatöredék lelőhelyének Cumaen belül közelebbi megjelölése és ezáltal az eredetivel nem feltétlenül azonos legkésőbbi ókori funkciójuk meghatározása is. Az Akademisches Kunstmuseum leltárkönyvében Georg Loeschcke kézírásával a 373—377. számok mellett a következő megjegyzés olvasható: „Geschenk von Professor Dr. E. aus'm Weerth aus Kessenich”. Valamennyi tétel lelőhelyeként Cumae van feltüntetve, és ezt a 373., 374. és 376. tételnél még kiegészíti az utalás arra, hogy az egykori Wittgensteinyűjteményből származnak. A leltárkönyv további lapjain 98 alszámmal ellátott „Cumaeból származó cserép” („Scherben aus Cumae”) van felsorolva a 374. tétel, vagyis a Wittgenstein-gyűjteményből származó anyag részletezéseként. Ezenkívül az 1615. gyűjtőszámon további 123 „Scherben aus Cumae” van leírva, amelyek nyilvánvalóan a fenti töredékekkel együtt és azonos helyről kerültek a múzeumba. Összesen tehát 221 töredékről van szó; túlnyomórészt korinthosi vázák maradványai, de mintegy 50 darab az importált korinthosi vázák itáliai utánpótlásai közé tartozott, amelyek a három etruszko-korinthosi darabot kivéve helyi, C. W. Neeft véleménye szerint legalábbis részben ischiai műhelyben készültek.⁴

A bonni töredékeknek és a Wittgenstein-gyűjtemény jónéhány további darabjának történetét időben visszafelé haladva egészen feltárásukig tudjuk rekonstruálni. Egykori tulajdonosuk, Emil Prinz zu Sayn-Wittgenstein-Berleburg (1824—1878),⁵ a

² A csoport egyetlen részletesebb, de már eleve csak Tarquinia anyagára korlátozott vizsgálata a keltezésre és lokalizálásra vonatkozólag nem hozott lényeges eredményt (*V. Bellelli*: in: *Miscellanea etrusco-italica* II. Roma 1997. 7 skk., kül. 36—38).

³ A festőről a korábbi irodalommal *Szilágyi J. Gy.*: *Ceramica etrusco-corinzia figurata* II. Firenze 1998. 334 skk.; a Marseille-ben talált töredék uo. 349, n. 247; a satricumi töredékek uo. 346, n. 204 és 349, n. 261; a fent tárgyalt cumaei töredék uo. 335, n. 9bis és 370, 246.j.

⁴ A bonni töredékekről *C. W. Neeft*, in: *Atti Taranto* 1994 (1997) 377 sk., kül. 12. j. és a mintegy 160 importált korinthosi vázatöredék szisztematikus feldolgozása: fig. 14 a—b.

⁵ L. róla: *Allgemeine Deutsche Biographie* 43 (1898, Neudruck 1971), 619.

porosz hadseregből fiatalon kilépve az orosz cári hadsereg tábornoka lett; 1856-ban diplomáciai misszióban Párizsba ment, ott megismerkedett egy Cantacuzino hercegnővel, akivel Wiesbadenben rövidesen összeházasodtak. Felesége egészségi állapota miatt 1857–1860 közt többnyire Nápolyban éltek, és a végnapjait élő Bourbon-királyság fővárosában a társadalom legfelső rétegének életébe kapcsolódtak be. A herceg közeli barátságba került Lipóttal, Siracusa grófjával, a Két Szicília Királysága utolsó Bourbon királyának, II. Ferencnek a testvérével, és részt vett annak 1852 óta folytatott cumaei ásatásain,⁶ amelyeknek leletei ma a nápolyi Museo Archeologico Nazionale ún. Cumaei Gyűjteményének (*Raccolta Cumana*) mindeddig csak kis részben publikált anyagát képezik. Később egy Nápolyból 1860. január 13-án szüleinek írt levelében Wittgenstein herceg arról számolt be, hogy unaloműzésből az elmúlt héten maga is ásatásokat folytatott Cumaeban.⁷ (Zárójelben érdemes emlékeztetni rá: négy hónap múlva Garibaldi önkénteseivel partra szállt Szicíliában, és októberre összeomlott a Két Szicília Bourbon királysága.)

Az ásatásról az egyetlen hiteles írott tudósítás Giulio Minervininek, a cumaei régiségek érdemes kutatójának és az ásatásokról rendszeresen tudósító régésznek rövid beszámolója. Ebben a hely közelebbi megjelölése nélkül röviden ismertette az előkerült leletek néhány érdekesebb darabját, majd három kiválasztott vázát tárgyalt részletesen, rajzos reprodukcióval illusztrálva. Csak mintegy mellékesen jegyezte meg, hogy az ásatáson talált vázák és töredékek „most E. de Sayn Wittgenstein herceg birtokában vannak”.⁸ Nem zárható ki annak a lehetősége, hogy a herceg több kisebb ásatást is szervezett. Levelezésének halála után egy évtizeddel Párizsban megjelent kiadása ugyanis nem teljes, elsősorban a politikai szempontból érdekes részletekre terjed ki; az ásatásokról szóló fent említett tudósítás első mondata után kipontozott rész következik, alighanem csak egyike a hasonló tartalmú kihagyott részeknek, az eredeti teljes kézirat hollétéről azonban a család ma élő tagjai sem tudtak felvilágosítást adni. Mindenesetre utalni kell arra, hogy bár a herceg levele és Minervini tudósítása nagyjából egyidejű, a levélben felsorolt leletek nem azonosak azokkal, amelyeket az olasz régész leírt: az utóbbi csak vázákról tesz említést, a herceg játékkockákat és egy bronz tükröt emel ki a leletek között, másfelől Minervini antik épületek mellett, Wittgenstein sírokban előkerült tárgyakról beszél. Egyikük sem törekszik teljességre a talált tárgyak felsorolásában, és a herceg régészeti ismeretei minden jel szerint igen szerények lehettek, de a két beszámoló közti eltéréseket számon kell tartani. Az azonban bizonyítható, hogy a gyűjteménynek az aláb-

⁶ „Notre seule recreation consiste à faire des fouilles presque journellement”, írja szüleinek Sorrentóból 1858. június 17-én kelt levelében (*Souvenirs et correspondance du prince Émile de Sayn-Wittgenstein-Berlebourg* I. Paris 1888. 382). Siracusa grófjának ásatásairól legutóbb *A. de Filippis*, in: *La Magna Grecia nelle collezioni del Museo Archeologico di Napoli*. Napoli 1996. 215–218 (a korábbi irodalommal).

⁷ „J’ai fait cette semaine quelques fouilles à Cumes”: i. h. 405.

⁸ *BullArchNap* N. S. 8 (1860) 25 skk. és tav. 5.

biakban fő szerepet játszó archaikus kerámiaanyaga legalábbis túlnyomórészt abból az ásatásból származik, amelyről Minervini tudósít.

Kevés adat maradt fenn a gyűjtemény sorsáról az ásatást vagy ásatásokat követő években. A gyűjteményről soha nem készült katalógus vagy leírás, és az ásatásokról később sem jelent meg semmilyen tudósítás. Tudjuk, hogy a herceg, aki nyilván sietve elhagyta az immár egységes Itáliához tartozó Nápolyt, 1863-ban visszatért Oroszországba, gyűjteménye azonban Wiesbadenben maradt. Ott volt módjában Otto Jahnnak, akkor már bonni professzornak 1865-ben megtekinteni, sőt a herceg azt is megengedte neki, hogy a gyűjtemény egyik athéni vörösalakos pelikéjét publikálja.⁹ Cikkében Jahn a gyűjtemény eredetére is kitért, és utalt arra, hogy annak „jelentős részét részben nápolyi műkereskedelemből, részben saját ásatásai során” szerezte tulajdonosa. Ez a megjegyzés alátámasztható, illetve kiegészíthető néhány nyomtatásban közölt vagy kéziratok dokumentummal, amelyek nagyrészt a gyűjtemény egy részének Drezdába kerülését kísérték; a legértékesebb közülük a jelenleg a drezdai Staatliche Kunstsammlungen irattárában őrzött kéziratok jegyzék a megszerzendő tárgyakról, amelynek alighanem a herceg által fogalmazott bevezetése részletes, bár elsősorban a vásárlás tárgyát képező darabokra korlátozott felvilágosítást ad vázagyűjtésének fő forrásairól.¹⁰ A jelenleg fellelhető adatok alapján a gyűjtemény a következő főbb részekből állt: 1. A cumaei ásatások anyaga (túlnyomórészt 7–6. századi korinthusi vagy azt utánzó vázák és töredékek, valamint archaikus épületdíszítő terrakották töredékei); 2. Mintegy 80 váza Vincenzo Foglia egykori napolai gyűjteményéből (többnyire 5. századi athéni vörösalakos vázák campaniai és egyéb dél-itáliai lelőhelyekről, többek közt Nolából, a Sorrentói-félszigeten levő S. Agata sui Due Golfiból, Capuából, a Basilicatából, továbbá az apuliai Ruvóból és Canosából); 3. Nápolyi műkereskedelemben vásárolt darabok (például Herculanumból és Pompeiből származó leletek, köztük nagyobb méretű márvány és stukkó szobrok is); 4. A Krím-félszigeten szerzett régiségek (köztük borostyánkő gyöngyök); 5. Római provinciális lelettárgyak (főleg bronzok).

C. Friederichs a berlini múzeum bronzainak 1871-ben kiadott katalógusában még utalt a gyűjteményben őrzött bronz fibulákra.¹¹ Két évvel később azonban a gyűjtemény egyelőre ismeretlen okokból feloszlott. Minden jel arra mutat, hogy az értékesítésben Ernst aus'm Weerth bonni régészé volt a fő szerep.¹² Fennmaradt a

⁹ ArchZeit 23 (1865) 17 és Taf. 194; *Beazley*: ARV², 665,4.

¹⁰ A fentiekre vonatkozó felvilágosításokért Dr. Kordelia Knollnak, a drezdai Staatliche Kunstsammlungen tudományos munkatársának tartozom köszönettel. A két legfontosabb dokumentum a Dresdner Journal 1873. évi 192. számának melléklete és a megvásárolt vázák kéziratok jegyzéke az élén álló megjegyzésekkel, jelenleg a Staatliche Kunstsammlungen archívumában.

¹¹ C. Friederichs: Geräte und Bronzen im Alten Museum. Berlin 1871. 318; vö. F. v. Duhn: BullInst 1878, 156, 1. j.

¹² Életéről (1829–1909) és tevékenységéről P. Clemen: Kunstchronik N. F. 20 (1909) 361–363; R. Fuchs: in: Rheinisches Landesmuseum Bonn, 150 Jahre Sammlungen 1820–1970. Düsseldorf 1971. 99–117.

hercegnek egy 1873. május 8-án kelt, hozzá intézett levele, amelyben meghívja gyűjteménye megtekintésére.¹³ A gyűjtemény ekkor Bécsben volt, az ebben az évben rendezett világkiállítás színhelyén. A kiállításnak — Párizs után másodszor — régészeti, ún. amatőr részlege is volt, amely adminisztratív problémák miatt csak megkésve, a nyár közepén nyílt meg.¹⁴ Aus'm Weerth levelezésének tanúsága szerint valamikor június 3-a és július 30-a közt Bécsbe látogatott, és ugyanez év „őszén” — ahogy közelebbi dátum nélkül írja — megvásárolta a Wittgenstein-gyűjteményt. Fő célja aligha teljesen őszinte levele szerint az volt, hogy a bonni Verein von Altertumsfreunden im Rheinlande számára Rajna-vidéki régiségeket szerezzen.¹⁵ A vétel részletei nem ismeretesek, bizonyos azonban, hogy a gyűjtemény anyaga nem szerepel a világkiállítás régészeti anyagának hivatalos jegyzékében; mint Henszlmann Imre, a kiállítás magyar anyagának szakbiztosa beszámolójában megjegyezte, a vázafestészet teljesen hiányzott a régészeti tárgyak közül.¹⁶ A rendezvény mindenesetre kiváló alkalmat nyújtott aus'm Weerth-nek — aki ezt nyilván jól felmérte —, hogy kapcsolatba lépjen antik tárgyak vásárlásában érdekelt intézményekkel és személyekkel. Az ő közvetítésével vásárolta meg Hermann Hettner, a drezdai Skulpturensammlung (akkori nevén Szász Királyi Antik-Kabinett) igazgatója a múzeum számára a Wittgenstein-gyűjtemény 112 vázáját, és ugyanekkor szerzett a fiatalon Bécsben tanuló Pulszky Károly atyai barátjától, Johannes Overbeck lipcsei professzortól támogatva mintegy hetven antik tárgyat ugyancsak a Wittgenstein-gyűjteményből az akkor létesülő, önálló épülettel még nem rendelkező Iparművészeti Múzeum számára, alighanem szintén aus'm Weerth közvetítésével, bár neve nem fordul elő a fennmaradt iratokban. A Henszlmann Imre vezette magyar vásárló bizottság fő célja minél változatosabb, az „iparművészetek” minél több műfaját képviselő anyag megszerzése volt, a hazai kézművesség különböző ágainak ösztönzésére. Ez magyarázza, hogy a vásárolt, ma a Szépművészeti Múzeum antik gyűjteményében őrzött tárgyak közt Cumaeban talált korinthusi és korinthusit utánzó helyi készítésű vázák sorozata mellett athéni vörösalakos és feketemázás, főként 5. századi és nyilván a Fogliagyűjteményből kikerült vázák jelentős anyaga szerepel Cumae, Nola, Capua és S. Agata sui Due Golfi lelőhelyekkel, továbbá Cumaeból származó görög, színes formába öntött üvegpaszta és talán provinciális eredetű római fűjt üvegedények, görög

¹³ A levél szövegét és a következőkben említendő dokumentumok jelentős részét Gabriele John asszony bocsátotta rendelkezésemre, aki jelenleg aus'm Weerth professzor életrajzán dolgozik. Hálás köszönettel tartozom neki önzetlen segítőkészségéért.

¹⁴ Részletesen tudósít erről *Henszlmann I.*: A bécsi 1873. évi világ-tárlatnak magyarországi kedvelőinek (sic) régészeti osztálya (Magyarország Régészeti Emlékei, II. kötet, II. rész). Budapest 1875/6. 4–5.

¹⁵ Levél Heinrich Brunnhoz, 1874.3.16. Bayerische Staatsbibliothek, Handschriften- und Inkunabelabteilung, Brunniana III/aus'm Weerth, Ernst, Bl.2. A levél másolatáért a Bayerische Staatsbibliothek Igazgatóságának fejezem ki ehelyütt is köszönetemet.

¹⁶ *Henszlmann*: i. m., 45.

és római aranyékszerek, mellettük pedig színes festésű archaikus épületburkoló terakotta lapok töredékei.¹⁷

A Wittgenstein-gyűjtemény jelentős része azonban a világkiállítás után is aus'm Weerth birtokában maradt. Ez világosan kitűnik 1874 márciusában Heinrich Brunnhoz írt, fentebb már említett leveléből, amelyben a gyűjtemény tárgyainak egy sorát, közte a Minervini cikkében illusztrációval kísérve tárgyalt két korinthosi vázát ajánl fel megvételre a müncheni múzeumnak azzal, hogy számára nem a vételár a fontos, hanem az, hogy a darabok méltó helyre kerüljenek. Nem ismerjük az alighanem személyes okát annak, hogy a berlini múzeumot eleve kizárta a szóba kerülő vásárlók közül, sem azt, hogy miért tért ki a vásárlás elől a müncheni múzeum. A döntés mindenképpen Brunntól származott, aki ekkor a klasszika archaeologia müncheni tanszékének professzora, egyszersmind a vázagyűjtemény kurátora volt. Minden valószínűség szerint az ő közvetítésével szerezte meg a megmaradt tárgyak jelentős részét tekintélyes antik gyűjteménye számára Emile de Meester de Ravestein belga diplomata. Aus'm Weerth egy Brunnhoz intézett levelében, amelyben korábbi ajánlatát száz ólom parittyagolyóval egészítette ki, a belga gyűjtőt „közös barátjuk”-nak nevezte.¹⁸ Valóban Brunn volt Meester de Ravestein fő tanácsadója vásárlásainál, és gyűjteménye első nyomtatott katalógusának írásában is tevékenyen részt vett. Később ő beszélte le arról, hogy antik tárgyait a müncheni múzeumnak adja, és így került végül a gyűjtemény 1874-ben a brüsszeli Musées Royaux d'Art et d'Histoire-ba, amelynek a klasszikus ókor területén törzsanyagát alkotja.¹⁹ A katalógus fentebb említett, 1872-ben publikált első kiadásában a Wittgenstein-gyűjteményből származó darabok még nincsenek megemlítve. Először az 1882-ben kiadott Supplément-ben tűnnek fel, és a két évvel később megjelent második kiadásban vannak leírva, többnyire származásuk megjelölésével. Itt szerepel a Minervini cikkében részletesen elemzett két fentebb említett korinthosi váza,²⁰ továbbá két, ugyanezen az ásatáson előkerült ugyancsak korinthosi edény,²¹ valamint 14 kisbronz szobor, egy kivétellel római, legalábbis részben provinciális műhelyből, továbbá 8 agyagedény, két aranyékszer és egy üveg töredéke, valamennyi mellett „a Wittgenstein-gyűjteményből” vagy „Cumaeból” megjegyzéssel. Ma már nem lehet pontosan megállapítani, hogy mikor történt a vásárlás 1874 és 1882, a Supplément megjelenése közti időben, de alighanem még 1874-ben, a gyűjtemény elajándékozása előtt vagy azzal összefüggés-

¹⁷ A vásárlásról az azonosítható tárgyak jegyzékével, *Szilágyi J. Gy.*, in: Pulszky Károly in memoriam (szerk. Mravik L.). Budapest 1988. 64–69.

¹⁸ A levél kelte 1874.4.13. Bayerische Staatsbibl., i. h. (fent 15. j.), Bl.3.

¹⁹ Minderről legutóbb *J.-Chr. Balty*, in: *Les Etrusques et l'Europe*. Paris 1992. 366–369 (további irodalommal).

²⁰ Alabastron, Itsz. R 225: CVA Bruxelles 1, III C, pl. 2,63; *D. A. Amyx*: *Corinthian Vase-Painting of the Archaic Period*. Berkeley—Los Angeles—London 1988. 56, Typhon Painter n.1 (irodalommal). — Gömbaryballos, Itsz. R 221: CVA, i. h., pl. 1,36; *Amyx*, i. m., 620,7 (irodalommal).

²¹ Aryballos, Itsz. R 207: CVA, i. h., pl. 1,17 (irodalommal). — Pyxis, Itsz. R 189: CVA, i. h., pl. 1,3.

ben, nem sokkal aus'm Weerth Brunnhoz intézett, fentebb említett második levele után. Ugyanebben az időben aus'm Weerth, akinek nyilvánvalóan anyagi érdekei fűződtek a gyűjtemény értékesítéséhez, római bronzok sorozatát adta el a bonni Verein von Altertumsfreunden im Rheinlande-nak.²² Ekkortól azonban — úgy tűnik — megszakadt a gyűjteménnyel kapcsolatos tevékenysége, alighanem másirányú elfoglaltsága miatt: 1875-től 1883-ig az általa alapított bonni Provinzialmuseum, majd annak máig élő utódja, a Rheinisches Landesmuseum igazgatója volt. Hivatalából a jelek szerint erkölcsi okokból felmentve a Bonnhoz közeli Kessenichben vidéki birtokán élt, amikor 1889-ben Georg Loeschckét nevezték ki a bonni egyetem professzorává, egyszersmind az Akademisches Kunstmuseum igazgatójává. A tudományos ásatástechnika tökéletesítésétől az ikonográfiai kutatás alapelveinek kidolgozásáig a klasszika archaeológia számos területén maradandó értékű munkásságának egyik fő teljesítménye volt az antik vázátörödékek jelentőségének felismerése, aminek első komoly eredménye a mykénéi kerámiáról Furtwänglerrel közösen írt munkája lett.²³ Érthető, hogy Bonnban első feladatai közé sorolta egy mind a tanítás, mind a kutatás szempontjából fontosnak tudott antik kerámiagyűjtemény szisztematikus kiépítését, a cserepeket azonos jelentőségűnek ítélve a teljes darabokkal. Így alighanem ő beszélt rá aus'm Weerth-et, hogy a Wittgenstein-gyűjtemény még birtokában levő vázátörödékeit az Akademisches Kunstmuseumnak ajándékozza — nem tudjuk, milyen feltételekkel, és az 1615. gyűjtőszámmal jelölt darabok esetében vásárlás is elképzelhető. Mindenesetre szinte kizárólag görög és itáliai vázák töredékeiről volt szó, jóformán egyetlen ép darab sem került az akció során a múzeumba, jóllehet Wittgenstein antik tárgyainak egy közelebbről meg nem határozható mennyisége még Kessenichben volt. Ennek kétségtelen bizonyítéka az aus'm Weerth antik tárgyaiból 1895-ben Kölnben árverésre bocsátott anyag katalógusa, amelyben jónéhány, a Wittgenstein-gyűjteményből származó tétel található eredetük feltüntetésével, köztük Kercsben szerzett borostyánkő gyöngyök és egy kakas alakú plasztikus edény, amelynek rövid leírása szerepel Minervini ásatási beszámolójában.²⁴ Így a katalógus Előszavának az az állítása, hogy az aukción szereplő gyűjtemény tulajdonosának nyugdíjazása után jött létre, legfőljebb részben felel meg a valóságnak, és elsősorban a római provinciális és a koraközépkori anyagra vonatkozhat, amelyet aus'm Weerth múzeumigazgatósága idején hivatalosan nem gyűjthetett. A Wittgenstein-gyűjteményből származó darabokat a megszerzésük és halála közti évtizedekben feltehetőleg a fenti nagyobb ügyleteken kívül kisebb tételekben vagy egyenként

²² BJb 55/56 (1875) 269—278. Gabriele John szíves közlése.

²³ G. Loeschckéről (1852—1915) *W.-R. Megow*, in: *Archäologenbildnisse* (hrsg. R. Lullies—W. Schiering). Mainz 1988. 106—107 (bő irodalommal). Tevékenységéről a bonni múzeumban *N. Himmelmann*: *Das Akademische Kunstmuseum der Universität Bonn*. Berlin é. n. 12.

²⁴ *Katalog der ... Antiken-cabinete der Herrn ... F. H. Wolff und Prof. Dr. E. aus'm Weerth in Kessenich bei Bonn. Versteigerung zu Köln durch J. M. Heberle*, 1895. Nr. 483 (a borostyánkő gyöngyök) és Nr. 518 (a kakas-edény).

is értékesített. Mindenesetre a kevéssel halála után hagyatékából rendezett árverésen számos antik tárgy szerepelt, de a több gyűjtemény anyagát együttesen tartalmazó katalógusban sem az egyes tulajdonosok anyaga nincs elkülönítve, sem származási adatok nem kísérik az egyes tételeket.²⁵ A szétszóródott gyűjtemény egyes darabjai még később, jóval aus'm Weerth halála után is felbukkantak a műkereskedelemben, így egy polykleitosi ifjúalak római márvány másolatának torzója 1920-ban egy aacheni aukción, majd nemrégiben egy amerikai magángyűjteményben.²⁶ Megadott provenienciája — „Herculaneumból vagy Pompejiből” — megalapozottnak tűnik: aus'm Weerth Brunnhoz intézett, fentebb említett első levelében említést tett a gyűjtemény nehezen mozgatható, nagyméretű, Pompeiből származó darabjairól.

Mindez önmagában legfőljebb gyűjtemény- vagy tágabb értelemben művelődéstörténeti érdekesség volna. A sokfelé osztódott Wittgenstein-gyűjtemény igazi jelentősége azonban, ahogy ez a legutóbbi két évtized kutatásai alapján mind világosabbá vált, régészeti forrásértékében van, elsősorban természetesen az ásatásokból származó cumaei anyagé. Már Minerviniben felmerült a gondolat, hogy az általa kiásott kerámialeletek kapcsolatban állhattak a szomszédos épületromokkal, sőt ennél konkrétabban azt a feltevést is megkockáztatta, hogy esetleg egy Héra- vagy Zeus-templom *favissa*-járól lehet szó.²⁷ Az egyetlen ókori írott forrás Héra cumaei templomáról a Hadrianus korában működött tralleisi Phlegónnak a csodás jelenségekről írt, csak töredékeiben fennmaradt művében idézett Sibylla-jóslat; ennek forrása nem korábbi a Kr. e. 2. századnál.²⁸ A cumaei Héra-kultusz legkorábbi ismert dokumentuma egy még a Kr. e. 7. század vége tájára keltezhető bronzkorong, rajta Hérának a jóslatokkal való kapcsolatára utaló, részleteiben többféleképpen értelmezett felirattal egy nápolyi magángyűjteményben.²⁹ Minthogy az 1900-as évek elején felbukkant korong pontos lelőhelye ismeretlen, és a Phlegón-szövegben sincs utalás a Héra-templom lokalizálására, érthető, hogy Minervini hipotézise sokáig szinte visszhang nélkül maradt.³⁰ Fordulatot jelentettek azonban ezen a téren a Nazarena Valenza Mele, a nápolyi Federico II Egyetem fiatalon elhunyt professzora által mintegy negyedszázaddal ezelőtt indított kutatások. Az ő egyik érdeme az, hogy a Wittgenstein-ásatások színhelyét feltételelesen az egykori „fondo Valentino”-ra, a város déli részén közvetlenül az antik városfalon kívül fekvő területre lokalizálta.

²⁵ Katalog der nachgelassenen Kunst-Sammlung des Herrn Professor Dr. Ernst aus'm Weerth, Bonn-Kessenich, und anderer. Versteigerung zu Bonn, 1909.

²⁶ C. A. Picón, in: Polykleitos, the Doryphoros, and Tradition (ed. W. G. Moon). Madison (Wisconsin) 1995. 233, fig.13.20—21 és 41. j.

²⁷ Minervini, i. m. (fent 8. j.), 27.

²⁸ Májig alapvető tárgyalása H. Diels: Sibyllinische Blätter. Berlin 1890. 1—23; a szöveg kiadása uo., 111—115. Újabban részletesen foglalkozott a szöveggel L. Breglia Pulci Doria: Oracoli sibillini tra rituali e propaganda. Napoli 1983 (munkájához nem tudtam hozzájutni).

²⁹ M. Guarducci: BullCom 72 (1946—48, megj. 1951) 129—141 (a korábbi irodalommal); a keltezéséről Ua.: ArchCl 16 (1964) 136—138; az értelmezéshez G. Pugliese Carratelli, in: Atti Taranto 1978. Taranto 1984. 222—224.

³⁰ Kivétel Gàbrici, aki Minervini nyomán Héra-templomra gondolt: i. m. (fent 1. j.), 43, 1. j.

Ennek igazolására utalt Stevensnek a nápolyi Főfelügyelőség archívumában talált kiadatlan jegyzetére, amelyben a Héra-templomot az általa talált leletek alapján ugyanide, a városfal külső délnyugati szögletére helyezte. Hivatkozott továbbá a Minervini által tárgyalt harmadik vázatöredékre, rajta Hérának szóló dedikációval, amelyet az olasz régész a váza reprodukálása nélkül, de pontos apográffal közölt, valamint a nápolyi múzeum raktárában őrzött és korábban figyelemre is alig méltatott,³¹ először általa közölt öt 6—5. századi feketemázás vázatöredékre Cumaeból, rajtuk bekarcolt Héra-dedikációval.³² Nem kerülhette el a figyelmét, hogy ezek egyike sem döntő bizonyíték. Stevens az említett jegyzetet kihagyta publikációjából, és nem jelezte, hogy közelebből milyen leletekre alapozza véleményét; a Minervini-féle töredékre való hivatkozás önmagában *circulus vitiosus*-ba vezetett, hiszen épp a töredék lelőhelyének azonosítása volt a kérdés; az öt Héra-dedikációs váza közelebbi lelőhelye Cumaen belül ismeretlen, így csak a Héra-kultusz korai elterjedését igazolták a városban. Nyilván mindezeknek a mérlegelése révén jutott arra a meggyőződésre, hogy végleges eredményt csak új, tudományos módszerrel folytatott ásatások hozhatnak. Ezért ösztönözte tanítványait, hogy a helyi Gruppo Archeologico nyomában kutatásokat végezzenek a „fondo Valentino” területén.

Az ásatások, amelyeknek jelentése már csak az emlékének szentelt kötetben került közlésre, ha nem is végleges, de fontos és továbbmutató eredmények sorát hozták.³³ Egyszersmind egyre nyilvánvalóbbá vált a jelentősége a Wittgenstein-gyűjtemény szétszórta részei együttes áttekintésének. Valenza Mele egyik tanítványa, Carlo Rescigno vette észre, hogy a herceg gyűjteményéből származó, egyik épületdíszítő terrakotta (ún. strigilis-sima) töredék, amelyet Pulszky Károly Bécsben vásárolt, és jelenleg a Szépművészeti Múzeum antik gyűjteményében van, szorosan összefügg a „fondo Valentino” új ásatásain előkerült töredékek egyikével³⁴ (4—5. kép). Ez további bizonyítéka annak, hogy a Minervininél említett romok kultuszépület maradványai voltak, és egyúttal kétségtelenné teszi, hogy az ásatás színhelye azonos a „fondo Valentino”-val. Másfelől sikerült a bonni Akademisches Kunstmuseum cserép-gyűjteményének a 374. számon összefoglalt, tehát a Wittgenstein-gyűjteményből származó darabjai közt megtalálni a Minervini által publikált Héra-dedikációt, jelenleg az egyetlen cáfolhatatlan bizonyítékát az istennő kultuszának ezen a területen. Csaknem ugyanennyire fontos, hogy a feliratot hordó töredék azonosítása a váza Minervini leírása alapján zavart és kételkedést támasztó meghatározásának konkretizálására is lehetőséget adott: konikus testű, hosszúnyakú korinthosi oinochoé volt, a

³¹ L. azonban M. Guarducci: Epigrafia greca I. Roma 1967. 399.

³² Legfontosabb ide vonatkozó művei: N. Valenza Mele: MEFRA 89 (1977) 498—504 és 524; RIA 3. ser. 14/15 (1991/1992) 9—20 és figg. 7—10.

³³ L. La Rocca—C. Rescigno—G. Soricelli, in: Studi sulla Campania preromana (a cura di M. Cristofani—F. Zevi). Roma 1995. 51 skk.

³⁴ C. Rescigno: Tetti campani. Età arcaica. Roma 1998. 194, 216, n.77, tav. 7 és fig. 31, valamint uo. n. 78.

4. kép. Épületdíszítő terrakottalap töredéke a „fondo Valentino” ásatásaiból. Cuma, Magazin (C. Rescigno: Tetti campani, fig. 31)

5. kép. Épületdíszítő terrakottalap töredéke, a Wittgenstein-gyűjteményből. Budapest, Szépművészeti Múzeum (múzeumi fotó)

fekete-polychrom csoport ritka feketemázás típusának egy példánya, amely valamikor a 7. század közepe és a 6. század közepe között készülhetett.³⁵ Különösen figyelemre méltó a feliraton látható *rho* nemtipikus írásmódjának összehasonlítása a Valenza Mele által publikált egyik feliraton látható formájával (6—7. kép).³⁶

Minthogy a Minervinitől leírt vagy cikkében illusztrált tárgyak, amennyiben egyáltalán azonosíthatók, szinte kivétel nélkül a Bonn, Brüsszel és Budapest által megszerzett anyagban vannak,³⁷ feltehető, hogy a Wittgenstein-gyűjtemény archaikus kori leleteinek legalábbis túlnyomó többségét ez a három múzeum őrzi. Mai ismereteink szerint máshol nem volt számottevő koncentrációja a „fondo Valentino”-n előkerült anyagnak,³⁸ úgyhogy kiindulási pontként egyelőre a három gyűjtemény tárgyainak a jelenlegi megoszlástól független, együttes elemzése kínál lehetőséget arra, hogy a Héra-szentély korai fogadalmi anyagának összetételét közelebbről megismerjük. Aláhúzza ennek a feladatnak a fontosságát a szentély most már bizonyítottan tekinthető lokalizálása.

³⁵ R. J. Hopper, in: *Perachora II* (ed. T. J. Dunbabin—M. Robertson). Oxford 1962. 222—223, utalva a keltezés nehézségére. Egy új példány 2000-ben műkereskedelemben bukkant föl (Mele Gallery, Westport, USA, kiállítva: Cultura, Basel 2000, okt.).

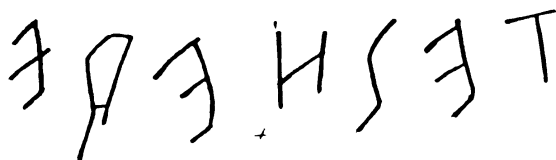
³⁶ RIA, i. h. (fent 32. j.), 15, fig. 10, alulról a második.

³⁷ Az illusztráció nélkül említett kora-korinthusi alabastron két kakas közt kígyóval a Szépművészeti Múzeumban van (ltsz. 50.204; közöletlen).

³⁸ Mindenesetre idetartozik a Wittgenstein-gyűjteményből Drezdába került két korinthusi pyxis (ltsz. 106 és 107; egyelőre mindkettő közöletlen). Mintegy 60 Cumaeból származó korinthusi vázatöredéket C. W. Scheurleer londoni műkereskedelemből szerzett 1923-ban, és az ő gyűjteményével kerültek 1934-ben az amsterdami Allard Pierson Museumba, de származásukra nincs további adat (Neeft, i. h. [fent 4. j.] 373, 13. j.); elképzelhető, hogy ha alkalom nyílik összevetésükre a három említett gyűjtemény anyagával, egy vagy több összeillő töredék azt fogja bizonyítani, hogy szintén a Minervini-ásatásból valók.

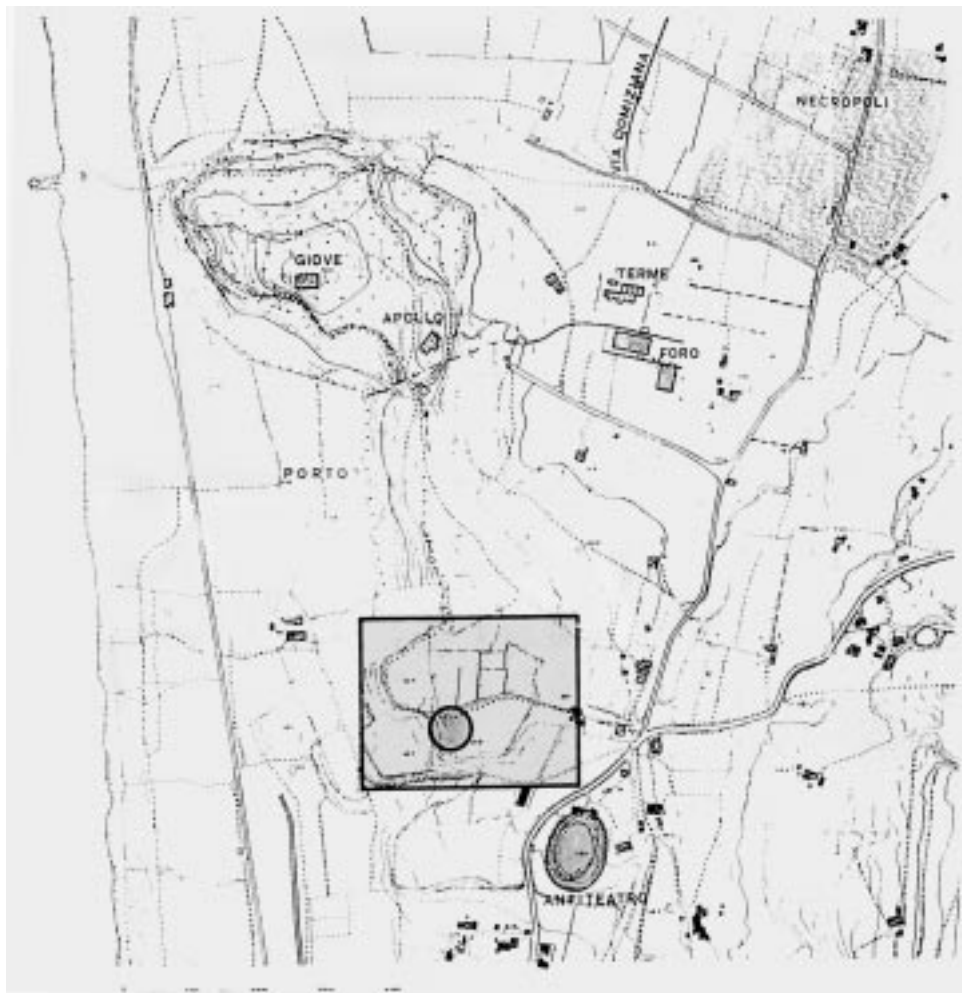
6. kép. Vázatöredék fogadalmi felirattal Cumaeból. Nápoly, Museo Archeologico Nazionale (RIA 3. ser. 14—15, 1991—92, 15, 10. kép)

7. kép. Dedikációs felirat Hérának korinthusi vázáról. (BullArchNap N. S. 8, 1860, tav. 5)

Az utóbbi évtizedekben főként az ókori Itáliával foglalkozó kutatás mind nagyobb figyelmet fordított az antik szentélyek típusok szerinti elkülönítésére és az egyes típusok egyedi funkcióinak meghatározására.³⁹ A városokban és a hozzájuk tartozó temetőikben találhatóktól ebben a tekintetben lényegesen különböznek a városon kívüli, extraurbánus szentélyek. Ezek között a nagyobb közösségek egymás közti érintkezésének színhelyéül szolgáló határszentélyek és a decentralizált kis települések kultikus, politikai és gazdasági központjának szerepét betöltő „vidéki”, tájban elhelyezkedő szentélyek mellett külön csoportot jelentenek a városi központok

³⁹ Néhány fontosabb munka az utóbbi évtizedekből: G. Pugliese Carratelli: PP 17 (1962) 241—246; G. Vallet, in: Atti Taranto 1967 (1970) 84—88 (a szuburbánus szentélyekről); J. de La Genière, in: *Cross-roads of the Mediterranean* (ed. T. Hackens—N. D. és R. Ross Holloway). Louvain—Providence (Rhode Island) 1983. 163—189; F. de Polignac: *La naissance de la cité grecque*. Paris 1984; Santuari d'Etruria (a cura di G. Colonna). Milano 1985; I. E. M. Edlund: *The Gods and the Place*. Stockholm 1987 (ehhez M. Torelli: *Latomus* 49 [1990] 713—716); legutóbb R. Leone: *Luoghi di culto extraurbani d'età arcaica in Magna Grecia*. Firenze 1998. 31—35 (a fogalomról, gazdag irodalommal) és 45—46 a „fondo Valentino” szentélyéről (nem minden tekintetben pontos adatokkal); G. Greco, in: *La colonisation grecque en Méditerranée Occidentale* (Actes de la rencontre Rome—Naples 1995). Rome 1999. 231—233 (az értelmezések áttekintése).

8. kép. Az ókori Cumae alaprajza a legfontosabb épületekkel. Fönt, északon az Akropolis dombja, tetején Zeus, délkeleti lejtőjén Apollón templomával. Lent, délen a téglalapba zárt terület az egykori „fondo Valentino”, benne a kör a pontozott vonallal jelzett városfaltól délre a Héra-szentély feltételezett helye; az Akropolis és a „fondo Valentino” közt nyugaton a kikötő (Studi sulla Campania preromana, 1995, tav. 17)

közvetlen közelében, de a városfalon kívül létesült szuburbáns szentélyek különféle típusai, amelyeknek közös sajátossága, hogy elhelyezésük folytán látogatóik elkerülhették a város hatóságainak ellenőrzését, beavatkozását, esetleg adókivetését, és szabadon érintkezhetek bárholnan érkezett jövevényekkel. A „fondo Valentino” szentélye kétségtelenül az utóbbi típushoz tartozik, ahogy elhelyezése is szembetűnő-

en mutatja (8. kép). Funkcióját azonban nemcsak a városfalon kívüli fekvése határozta meg, hanem talán még inkább a kikötőhöz való közelsége, ami más hasonló elhelyezésű társaival együtt különösen alkalmassá tette a távolabbról, vagy legalábbis hajóval érkezők fogadására. Erre utal a túlnyomó többségében Görögországból importált kerámiát tartalmazó fogadalmi anyaga, és ennek szem előtt tartásával az itt talált etruszko-korinthosi kerámiának is inkább a partmenti hajózás során tengeri, mint az egyelőre ebből a korból alig ismert szárazföldi, Latiumon át vezető úton való érkezése látszik valószínűnek.

Valenza Mele munkáiban részletesen foglalkozott a fenti adatok vallástörténeti jelentőségével. Az újabb kutatásokban amúgy is mind nagyobb figyelemmel tárgyalt Héra-kultusznak⁴⁰ itt két aspektusa kap különleges hangsúlyt: új településre vezető (ἀρχηγέτης), kolóniaalapító és a jóslással kapcsolatos szerepe. Elképzelhető, hogy az utóbbiban Apollón elődje volt Cumaeban.⁴¹ Az ásatások folytatása és a „fondo Valentino” szétszóródott anyagának részletes feldolgozása tovább árnyalhatja, megerősítheti vagy cáfolhatja a jelenleg valószínűsíthető következtetéseket, és feleletet adhat arra a kérdésre is, vajon egyetlen Héra-szentély és abban egyetlen *stips votiva* volt-e az archaikus Cumaeban.⁴²

⁴⁰ Elég itt az 1993-as Lille-i kollokvium anyagára utalni: Héra. Images, espaces, cultes (prés. J. de La Genière). Naples 1997.

⁴¹ Valenza Mele: RIA, i. m. (fent 32. j.). L. ehhez legutóbb G. Camassa, in: Atti Taranto 1999 (2000) 331–343. Héra orakuláris szerepéről legutóbb szélesebb körben D. Novaro—Lefèvre: REG 113 (2000) 56–59.

⁴² A problémához La Rocca—Rescigno—Soricelli: i. m. (fent 33. j.), 53–54 és 13–17. j.; G. Greco: i. m. (fent 39. j.) 233, a Héra-kultuszban különösen gyakori kettősségről városon belüli és kívüli szentély közt, az utóbbinak túlzott jelentőséget tulajdonítva a beavatási rítusban.

PS. A 17–18. lapon említett Foglia-gyűjteményről és egykori tulajdonosáról 2001-ben Nolában semmiféle értesülést nem sikerült szerezni. Valószínű azonban, hogy a név nem Toglia (így Knoll), hanem Foglia; egy ilyen nevű gyűjtőtől származó őskori tárgyakat őriz a salernói Museo Provinciale.